

Egy utópia többes száma

Gondolatok a könyvtárban

„Hüvös fegyelme mögött semmi sem mutatta — írják tanítványai Lukács Györgyről —, hogy felderenghetett benne sok vonatkozásban tragikus gondolkodói sorsának nagy terhe; olyan életkorban kellett az összefoglaláshoz hozzátálnia, amelyben Hobbes már csak teniszezett.“ (Fehér Ferenc—Heller Ágnes—Márkus György—Vajda Mihály: *Előszó a „Feljegyzésekhez“. Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról.* Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 1.) A filozófustól sohasem múlik el ez a teher: nincs olyan összefoglalás, amelynek ne kellene egy újabb összefoglalással számolnia. Az önmeghaladás kihívása nem ismer életkort.

Az újvidéki *Híd* 1979. 6. száma *Kérdések és válaszok* rovatát Heller Ágnes életművének szenteli. Öt írás és egy életmű-bibliográfia „méri“ a Budapesti Filozófiai Iskola néven ismert irányzathoz tartozó gondolkodó eddigi szellemi teljesítményét. (Alig esik szó viszont arról, hogy e teljesítménynek Lukács „filozófiai anyanyelvén és szellemi auráján“ túl van-e valami köze a „filozófiai értékvitát“ folytatók „szabadon választott gondolkodói közösségéhez“, magához a közösségi életforma-kísérlethez, annak történelmi-földrajzi körülményeihez.) A mérleg mindenképpen jogos. Eppen csak az ünneplés elkerülhetetlenül felsőfokba tett jelzői különcködnék kissé egy (teljesítménynek álcázott) életforma-kísérlet közelében. Vajon illik-e ez a mégiscsak „partikuláris“ évforduló egy a jövőre és az emberiségre irányuló racionális és radikális utópiához? Vagy inkább a szerzők (és a folyóirat) értékválasztó gesztusát kell felismernünk ebben az összeállításban: e választással mintegy magukat is hozzáadják a filozófiai értékvitát folytatók eszményi-utópikus közösségéhez?

Ünnepellenességében is legünneplőbb Dési Ábel portrévázlata; ő „az igazi marxizmus alkotói megvalósulását“ köszönti Heller Ágnes szükséglet- és érték-elméletében. Bodrogvári Ferenc „az értelmes élet filozófusát“ látja benne, aki úgy tárja fel „az élet nembeli értékét“, hogy „számára a szocializmus első-sorban etikai kérdés“, és nem „intézményesített rend“. Hódi Sándor Heller „nagyszabású vállalkozásának“, „az emberi természet korszerű magyarázatára“ tett kísérletének vezető tanulmányait (az ösztönök és az érzelmek elméletével foglalkozókat) elemzi — és látja el néhány apróbb kritikai megjegyzéssel.

Talán Tamás Gáspár Miklós és Radnóti Sándor írása közelíti meg legjobban az ún. „Festschrift“-ek eszményét (legalábbis az ünnepelthez való kritikai viszonyulás tekintetében). Az utóbbi szerzők azonban egyértelműen Heller Ágnes „filozófiai vallomáshoz“ a *Philosophie des linken Radikalismus* (Hamburg, 1978.; magyar eredeti címe: *Vallomás a filozófiáról*) című könyvéhez kapcsolódnak, s ezt a főként a bibliográfia adataiból kikövetkeztethető fejlődés vonal magától értetődő csúcaként, az életműről némiképp leválasztva értelmezik.

Az öt írás közös vonása, hogy egyik sem fogadja el az „eddigi teljes“ életmű kihívását. De az is lehet, hogy tudatos munkamegosztás eredményeként szeletelődött fel az életmű-egység. Az egyazon művet választó két utóbbi írás esetében is sajátos munkamegosztás érvényesül. Míg az első a helleri filozófia „önreflexiók képességét“ emeli ki, s „az alternatívák átgondolásának“ ebből következő „filozófiai vizsgázt“ (melyet nem mi kapunk, hanem mi adunk magunknak) fogadja el a maga számára érvényesnek (e vizsga tartalma: „a baloldali radikális filozófiát többé nem lehet elnyomás és erőszak igazolására felhasználni“), Radnóti esszéje egy az igaz értékek (életformák-igazságok) többes számát feltételező „kritikai kommunikációelméletet“ bont ki Heller filozófiai vallomásából.

Mindkét megközelítés belülről, a gondolatrendszeren belül helyezkedve, a helleri kategóriákat elsajátítva és működtetve jut a baloldali radikalizmus filozófiájának ellentmondásaihoz. A kívülről származó ezek az ellentmondások azonban furcsa mód sokkal fontosabbnak tűnnek, „termékeny következetlenségükkel“

szélesebb ösvényt vágnak a kommunikációs zárlatok és fölényhelyzetek „öserdejébe“, mint a radikális filozófia ésszerűségének vagy bátorságának felsorakoztatott fegyvertényei. Alighanem a tekintet e sajátos görbületével magyarázható, hogy ez a külső nézőpont gazdája ott is szédül olykor, ahol a racionális utópia nem lát okot a szédületre, és ott is világosságra áhítozik, ahonnan az ésszerűség egyszer s mindenkorra visszavonult. A szédülés és homály együttes helyét ilyen körülmények között nehéz körülövekelni. Aki mégis megkísérelné, az Radnóti Sándorral együtt a következő ellentmondást rögzítheti:

„Ha a megfosztás és a hiány nemcsak jogok és intézmények hiánya, hanem hiányzik a szükségletek megnevezésének képessége, a válaszashoz hiányzik a választanivalók megfogalmazásának és kimondásának képessége, ha a szolgaság nemcsak alávetettséget és fölérendeltséget jelent, hanem nyelvtudatlanságot is, a közös nyelv, illetve a lefordíthatóság hiányát, akkor — föltételezve, hogy az ember a beszédben, a kommunikációban nyeri és konstituálja társadalmi létét, artikulálja életformáját, világát —, nos, akkor adott helyzete azonosul létével, mintegy bezárul abba, s csak artikulátlanul tud kitörni.“

Ebből a perspektívából — az eredményes kommunikációt, a demokratikus értékvitát lehetetlenné tevő alá- s fölérendeltségi viszonyok perspektívájából — nézve Heller Ágnes filozófiakönyvének legnagyobb fegyverténye (és ellentmondása), hogy rákérdezett a különmemű életformák (világok) közötti kommunikáció lehetőségére: egyazon integráción belül. Most nem lényeges, hogy milyen terjedelmű ez az integráció, és hogy vannak-e érdeellentétekből létrejövő érdekei. A fontos az, hogy a racionális utópia, illetve a radikális filozófia, amely Heller Ágnes számára voltaképpen kommunikációs paradigma, értékei közé fölveheti — mint igen kívánatos értéket — a pluralizmust.

E lépés jelentősége Radnóti Heller-értelmezése szerint akkor derül ki, ha tudjuk, hogy az artikulátlan kitérés inkább rombolás, mint önmegváltás, továbba az is nyilvánvalóvá válik, hogy egy csoport létének, szükségleteinek tagolása nem végezhető kívülről, mások által. (Többek között a legracionálisabb utópia, maga a filozófia által sem!) Bárki ember vagy embercsoport emancipációjának csak akkor lehet filozófiája, ha ez a filozófia meg tudja alapozni nemcsak a többes szám, hanem a különmemű életformák közötti kommunikáció lehetőségét. A kommunikáció lehetősége ebben az esetben az alá- és fölérendeltségi viszonyok megszüntetésével egyenlő. Az utópia többes számából így lesz a többes szám utópiája, ahol a hiány a lehetőségre mutat rá, a lehetőség pedig újabb hiányra.

Kérdés, hogy a többes szám utópiája megmaradhat-e filozófiának (Heller Ágnes szerint minden filozófia utópia), vagy radikalizmusából (az alá- s fölérendeltségi viszonyokon alapuló társadalom totális kritikájából) egy olyan kritikai társadalomelmélet (ez esetben kritikai kommunikációelmélet) következik, mely nemcsak saját filozófia-voltának igazolásával, saját filozófiai „honvágyával“ van elfoglalva, hanem többes számának modelljét is meg tudja alapozni.

Ez a jövőmodell nemcsak arra kérdez rá, hogy pluralizálható-e (és hogyan) egy a konszenzuson (egyetértés-igazságokon) alapuló filozófiai kommunikációelmélet (és milyen antinómiákhoz vezet ez a törekvés). Ez csak Karl-Otto Apel „ideális kommunikáció-közössége“ vagy Habermas „uralommentes kommunikáció-társadalma“ felől nézve probléma. A „párbeszéd társadalmilag meghatározott aszimmetriájának elhárítása“ (Apel), az „egyenlő lehetőség a beszédaktus választására“ (Habermas) itt ugyanis az *egyetértést* teszi meg a kommunikáció céljának. Mivel sem az artikulálhatóság, sem a megértés nem szükségképpen vág egybe az egyetértéssel, ebben a kommunikációelméletben az artikuláció sokfélesége, többes száma is a kommunikáció zavarának minősül. Ezt a zavart hivatott elhárítani a beszélgető felek *előzetes egyetértése* (az igazság feltétele lévén az egyetértés).

A terapeutikus kommunikációelmélet radikalizálásához elég egy új igazságfogalom, melynek ugyan feltétele az általános, de nem feltétele a különös egyetértés. „Olyan konszenzust akarunk — írja Heller Ágnes —, amely kizárja a konszenzt minden konkrét érték, minden konkrét teória vonatkozásában.“ Ez az életforma-modell — egyenrangú életformák plurális kapcsolatának gyakorlata, a különböző életformák együttélésének, a radikálisan végigvitt, de egymást toleráló bölcselések együttélésének utópiája.

A tolerancia társadalomelméleti modellje ennél nagyobb erőfeszítést követel.

Talán meg lehetne fordítani a kérdést: a pluralizálás kérdését. Nem azt kérdezni, hogyan pluralizálható a kommunikációelmélet, hanem azt: maga a többes szám hogyan teszi kívánatos értéké a kommunikációt (a megértés-párbeszédet).

E kérdés megválaszolásához azonban a kérdés-hagyomány történeti, földrajzi, „tudásszociológiai“ beágyazottságára volna szükség.

Aradi József

Gramsci „új fejedelme“

Antonio Gramsci, a XX. századi marxizmus fejlődésének kiemelkedő olasz képviselője filozófiai és politikai gondolkodása két alapkategóriájának eszmetörténeti előzményeit fedezte fel Machiavelli gondolatrendszerében.* Az egyik: a politika mint önálló tudomány és tevékenység; a másik: a *hegemónia* fogalma. Machiavelli „fejedelm“-konceptiója „történelmi példát“ nyújt e két fogalom kidolgozásához. Ily módon írásai valódi tartalmának feltárása, helyes értelmezése alkalmat ad Gramsci számára az akora néhány égető elméleti és gyakorlati fontosságú kérdése tisztázására a politikatudomány s a politikai tevékenység terén.

Gramsci szerint még mindig nem ment át kellőképpen a „köztudatba“ Machiavelli írásainak az az „implicit megállapítása“, hogy „a politika önálló tevékenység, és megvannak a maga elvei és törvényei, s ezek különböztek meg az erkölctől és a vallástól...“ (I. m. 18. — Az én kiemeléseim — V. K.) Machiavelinek ezt a ki nem mondott, de írásából kiérthető gondolatát Gramsci olyan „nagy filozófiai jelentőségű“ gondolatként értékeli, olyan koncepcióként, amely aktívan visszahat a vallás és az erkölcs és általában a felépítmény egészének addigi felfogására, megváltoztatva ezáltal az egész világképet.

Egy olyan filozófiából, amely elvont, spekulatív fogalmakkal operál, nem származhatnak közvetlen politikai irányelvek. Az önálló politikatudomány és politikai gyakorlat olyan filozófiát feltételez, amely az adott történelmi-társadalmi feltételekre visszavezethető konkrét fogalmak rendszere; módszertani kiindulópontja tehát a spekulatív eszmerendszerek elvont, általános fogalmainak historizálása, a történelmi idealizmus és a mechanicista gazdaságelméletek kritikája. „A gyakorlat filozófiája — írja Gramsci — akkor újította meg alapvetően a politika és a történelem tudományát, amikor kimutatta, hogy elvont, állandó és megváltoztathatatlan »emberi természet« (ez a fogalom kétségkívül a vallásos gondolatból és transzcendenciából ered) nem létezik.“ (I. m. 17.)

Hogyan konkretizálódik a gyakorlat filozófiájának ez az újító hatása a politikatudomány és a politikai tevékenység területén?

„A gyakorlat filozófiája természetesen nem az abszolút Szellem mozzanatai kö-

zött fog különbséget tenni, hanem a felépítmény fokai között, s így a politikai tevékenységnek (és a neki megfelelő tudománynak) mint a felépítmény meghatározott fokának dialektikus helyét igyekeznek meghatározni: első megközelítésként arra lehet helyezni a hangsúlyt, hogy a politikai tevékenység éppen az első mozzanat vagy az első fokozat, az a mozzanat, amelyben a felépítmény még a pusztán akarati, el nem különült és elemi megjelenés kezdeti szakaszában van.“ (I. m. 22.) Gramsci felfogásában az „akarat“ („kollektív akarat“, „politikai akarat“) úgy tekintődik, mint „a történelmi szükségszerűség aktív tudata“, a történelem objektív fejlődéstörvényeinek ismerete. A gyakorlat filozófiájában a *politikai alapmozzanat* nem más, mint éppen a történelmi szükségszerűség.

Minthogy a gyakorlat filozófiája az első *politikai lényegű* filozófia, Gramsci számára igen nagy elméleti és gyakorlati fontosságú a *hegemónia* fogalma. Ez a fogalom Gramsci egész gondolatrendszerében központi helyet foglal el; elméleti munkásságának nagy része e fogalom kidolgozása köré összpontosul. A „proletárdiktatúra“ lenini fogalma és „a proletariátus hegemóniája“ Gramsci-féle fogalma analóg kategóriák. Míg azonban Leninnél az adott történelmi körülmények között e fogalom tartalmának „uralom“ és „erőszak“ összetevőire helyeződik a hangsúly, Gramsci ezek mellett egy másik elemet, a „vezetés“ mozzanatát emeli ki (amelyet valójában Lenin sem hanyagol el).

Írásaiban Gramsci többször idézi azt a marxai tételt, amely szerint a tömegek társadalmi helyzetüket az ideológiák területén tudatosítják, azonban egy adott történelmi kor társadalmának összes erői, beleértve a haladó erőket is, a társadalmi struktúrára épülő, uralmon levő hatalmi komplexum ideológiái befolyása alatt állnak. Tudatuk így valójában „hamis tudat“, amelyben nem tükröződnek valóságos létfeltételeik és ezekből következő történelmi funkcióik. A „kollektív tudatot“, a társadalmi struktúra átalakítására irányuló haladó ideológiát tehát kívülről kell bevinni a tömegek tudatába. Ez a „vezér“ feladata, egy olyan vezetőé, aki a történelmi szükségszerűség és az ennek irányában ható cselekvés eszközeinek és módjainak ismeretében („aki tudja, mit akar, és hogyan érje el, amit akar“), a tömegekre támaszkodva meghatározott politikai célok elérésére törekszik. Céljait csak úgy valósíthatja

* Antonio Gramsci: Az új fejedelm. Magyar Helikon. Budapest, 1977.

meg, ha kivonja a tömegek tudatát az uralkodó ideológia befolyása alól, megbontja a régi ideológia hegemoniáját, és új hegemonia kialakítására törekszik. Ezért a vezetőnek politikai előrelátásra (a szükségszerűség felismerése) és kezdeményezőképessegre (a lehetőség kihasználása) van szüksége az ideológiai vezetés megragadásához, valamint ahhoz, hogy a haladó erők és a más társadalmi erők olyan új szövetségét, egyensúlyhelyzetét teremthesse meg egy új politikai-ideológiai-kulturális hegemonia égisze alatt, amely végső fokon a haladó erők javát szolgálja, s öntudatosodásukat, egy olyan homogén „kollektív akarat” létrejöttét segíti elő, amelynek elsőrendű szerepe van a tudatos történelemalkító tevékenységben.

Azt, hogy mennyire konkrét-politikaiak Machiavelli ilyen értelmű elképzelései, Gramsci *A fejedelem* befejező részének értékelésével indokolja. Ez a rész adja meg az egész mű értelmét. Itt a szerző egy „valóban létező” fejedelmet idéz meg, szemben a műben addig szereplő „elméleti absztrakcióval”, letompítva ezáltal a mű „utópikus jellegét”. Machiavelli a befejező részben „azonosul” a néppel, amelyet művével meggyőzött egy olyan „ideális vezető” szükségességéről, aki egy új állam megalapításához vezetheti a népet. De nem egy „általában» vett néppel”, hanem a konkrét, korának adott történelmi és társadalmi körülményei között élő néptömegekkel azonosul, nekik válik „lekiismeretévé és kifejezőjévé”, olyannyira, hogy művének meggyőző erejét nem is sajátjának, hanem a nép önmeggyőző „belső monológjának” tekinti, öntudatosodási folyamatának, amelynek során a nép maga is ráébred a társadalom átalakításának szükségességére egy új vezér irányításával.

Gramsci hegemoniafogalma új megvilágításba helyezi az alap és a felépítmény viszonyát, amely a „történelmi blokk” fogalmával való összefüggésben nyeri el igazi értelmét. A „történelmi blokk” kifejezést Antonio Labriola közvetítésével Gramsci Georges Sorel francia anarcho-szindikalista teoretikustól veszi át, de nála e fogalom merőben új tartalmi jegyekkel telítődik. Gramsci a „történelmi blokkban” látja azt a módot, ahogyan egy hegemonia konkrétan megvalósul. Az új fejedelemben a „történelmi blokk” fogalmának csupán utalás-szerű, vázlatos meghatározásával találkozunk; Gramsci teljes hegemoniafelfogását ki kell bontanunk ahhoz, hogy ezt a kategóriát helyesen értelmezhesük. Az alapnak megfelelően a felépítmény egész eszme- és intézményrendszere differenciált, amelyben az uralkodó elemek mellett tovább élnek a társadalmi pszichék

és tudatformák, ideológiák különböző történelmi formái, de megjelennek az egy történelmileg új struktúra viszonyrendszerét anticipatíván tükröző elemek is. A tudati szférában ideológiák bonyolult szövevénye található, amely a társadalomra nehezedő hatalmi-intézményi komplexumhoz tartozó uralkodó ideológia befolyása alatt áll.

Gramsci szerint a valóságos társadalmi életben nincs tehát automatikus megfelelés az osztályhelyzet és az eszmei tudat között, a társadalmi alap és a felépítményi formák között; ezek bonyolult és ellentmondásos módon fonódnak össze. A felépítményi formákat a modern társadalmakban a politika fogja át mint autonóm viszonyrendszer: Gramsci a felépítményi rendszert „a politikán belüli megkülönböztetéseként” tekinti. A politikának alárendelődnek az összes többi tudatformák, éppen a hegemonia értelmében; vagyis az uralkodó osztály politikai-ideológiai hegemoniája legtöbbször kulturális, erkölcsi stb. hegemoniával is párosul.

A „történelmi blokk” ily módon a különbözőségben létrehozott történelmi egység, amelynek létrejöttéhez az alapon termelődik ki a kedvező objektív helyzet, de gyakorlati-politikai megvalósítása a felépítmény irányából a hegemon vezető erő és a vezetés szubjektív mozzanata által történik. Ez a szubjektív mozzanat nem önkényes, maga is objektíve determinált, mivel a társadalom nem tűz maga elé olyan célokat, amelyek megoldásához még nem állnak fenn az objektív, anyagi feltételek (Marx).

Az alap és a felépítmény elemeinek és viszonyainak bonyolult konglomerátumát intézményi szinten az uralkodó osztály hatalmi apparátusa, az állam tartja konkrét történelmi egységben, biztosítva viszonylagos egyensúlyállapotukat. Ezen belül érvényesül az uralom és a vezetés mozzanataiban konkrétan kifejeződve az uralkodó osztály ideológiai-politikai-kulturális és gazdasági hegemoniája a „történelmi blokkban”.

Az „uralom” és a „vezetés” elemeit Gramsci „politikai alapelemeknek” tekinti. A történelemben mindig léteztek kormányzók és kormányzottak, vezetők és vezetettek. Ez a megkülönböztetés az osztálytársadalmakban osztályjellegű, de szélesebb értelemben a munkamegosztásból származó *technikai* követelmény. Ezek a történelemben olyan „végtelenszerű ismétlődő”, tehát *törvényszerű* elemek, amelyek a politika lényegéhez tartoznak; konkrétan tekintve a történelemben az uralom és a vezetés mindig *politikai lényegű*, és egy vezető erő hegemoniáját fejezi ki egy „történelmi blokkban” belül.

„Az új fejedelem — írja Gramsci —, a fejedelem mint mítosz nem lehet valóságos személy, konkrét egyén: csak szervezet lehet; összetett társadalmi elem, amelyben máris konkrét formát kezd ölteni a cselekvésben felismert és részben érvényre jutó kollektív akarat.“ A modern társadalomban a politikai pártok azok a vezető szervek, amelyek az objektív társadalmi folyamatok automatizmusát szervesen összekapcsolják a tudatos politikai cselekvéssel. „Bizonyos előfeltételeknek (bizonyos objektív körülmények fennállásának) történelmi »automatizmusát« politikailag a pártok és a cselekvőképes emberek teszik hatékonyá: hiányuk vagy (mennyiségi és minőségi) fogyatékoságuk magát az »automatizmust« teszi meddővé (így hát nem is automatizmusról van szó): elvontan megvannak az előfeltételek, de a következmények nem valósulnak meg, mert hiányzik az emberi tényező.“ (I. m. 149.)

Ezért foglalkoztatják a politikatudomány keretében Gramscit ilyen kérdések: „hogyan lehet a leghatékonyabban vezetni“, „hogyan található meg azok a kis ellenállású vagy racionális vonalak, amelyek mentén elérhető a vezetettek vagy kormányzottak engedelmsége.“ (I. m. 34.) A társadalmilag hatékony, történelmileg előremutató vezetés titka az objektív társadalmi helyzet és a politikai kezdeményezés, a tömegek részéről történő ösztönösség és az elvszerű irányítás ésszerű összekapcsolásában rejlik. Ennek alapvető feltétele a vezetők politikai felkészültsége. A vezetők kinevelése, felkészítése a politikai pártokban történik. Magán a párton belül „fő összetartó elem“ az a vezető réteg, amely „igen magas fokú összetartó, centralizáló és fegyelmező erővel rendelkezik, és ezenkívül, sőt talán éppen ezért, teremtő erővel is“. (I. m. 46.) Ezt az elemet

„magas fokú szervezőképesség“ jellemzi, amely a párt tömegalapjának irányában funkcionárius réteg közvetítésével válik hatékonyá.

Ha a három elem közül valamelyik hiányzik vagy túlsúlyban van, párt nem jöhet létre, illetve anakronisztikussá válik. Ez utóbbi eset többnyire akkor következik be, ha a párt bürokratikus gépezete öncélúvá lesz, „összetartó, kívülálló testté alakul, amely függetlennek érzi magát a tömegektől“. A pártban ilyenkor a „szerves demokratikus centralizmus“ „bürokratikus centralizmussá“ válik, a párt „elveszti társadalmi tartalmát, szinte légüres térben mozog“. (I. m. 98.) Hegemón szerepe ezáltal megszűnik.

Gramscit végső soron a vezetés történelmi célja, funkciója érdekli. A vezetés célja és ennek megfelelő eszközei döntik el konkrét történelmi szerepét, vagyis: „Az-e a cél, hogy mindig is legyenek kormányzók és kormányzottak, vagy pedig az, hogy olyan feltételek jöjjenek létre, amelyek között eltűnik ennek a megosztásnak a szükségessége?“ — kérdezi Gramsci. (I. m. 34.) Ez attól függ, hogy elméletileg a vezetés céljaira, funkciójára vonatkozó politikai koncepció háttérben a társadalmi osztálytagozódás állandóságát hirdető mechanista, vagy e megosztottság történetiségét bizonyító dialektikus történelemfilozófiai felfogás áll-e. Gyakorlatilag tehát attól függ, hogy melyik társadalmi osztály és milyen uralkodó ideológia tölt be hegemon szerepet a fennálló „történelmi blokkon“ belül, s az így megvalósított társadalmi erőegyensúly milyen osztály vagy osztályok, rétegek, csoportok történelmi érdekeit és célkitűzéseit szolgálja.

Gramsci egész felfogása közvetlenül politikai indítatású, és konkrét politikai célkitűzések gyakorlati megvalósítására irányul.

Veress Károly

Argonauták a szürke tengeren

Az ismereteink gyarapodásával — paradoxálisan — egyre ismeretlenebbé váló univerzumot próbálja meghódítani a modern tudomány. A tanulmányok a vizsgált tárgy egy sajátos vetületét ragadják meg, kidolgozva az ettől meghatározott optimális és adekvát vizsgálódási módokat, az alapul szolgáló princípiumokat s végül az „eredményt“ rögzítő és közvetítő sajátos jelrendszerű nyelvzetet. E folyamat eredményeként

— a tudományos kutatás és művészi alkotás fejlődésének egy adott szakaszában — megjelenik a különböző megismerési és alkotási formák teljes autonómiájának a tudata és a neki megfelelő sajátos nyelvhasználat. Eredményként olyan furcsa helyzet áll elő, hogy a tudomány és művészet művelői olyan nyelvet használnak, amely részben vagy teljesen ismeretlen a más területen dolgozó kortársak vagy utódok számára.

Miben rejlik e tulajdonképpen elkerülhetetlen folyamat jelenkori szakaszának lényege? Mindenekelőtt olyan, egymást kölcsönösen kizáró tendenciák jelentkezésében, melyek anyagi és szellemi létünkre egyaránt rányomják bélyegüket. Egyrészt megfigyelhető az anyagi és szellemi alkotás szakosodásának feltartóztathatatlan, néha egyoldalú és minden alkotókészséget csírájában elfojtó folyamata. Másrészt egyre nyilvánvalóbb és szükségszerűbb a központosított tervezés, irányítás és ellenőrzés. A szellemi alkotás szűkebb területén különös erővel hatnak mind a tudományt és a művészetet egymáshoz közelítő, mind az őket egymástól távolító erők. A művészet és tudomány különböző ágazatainak, irányzatainak az összefüggésrendszeréből egy olyan *modell* hámazható ki, amelyet ezek az elmentéses erők határoznak meg. Az elméleti kutatás még szűkebb területén ugyanaz a modell érvényesül: a túlzott szakosodás és az interdiszciplináris kutatás. Ami pedig a kutatás elvi-módszertani alapját illeti, ebben egyformán megtalálható az egyértelmű racionalizmus, valamint a többértelmű irracionálisizmus minden eddig ismert változata.

A kutatások korunk valóságának egy-egy vetületére világitanak rá, de egyikük sem képes mindent átfogó kép kialakítására. A pontos ismeretek, tények, adatok eddig soha nem tapasztalt számbeli növekedésének vagyunk tanúi, de éppen túlzott precizitásuk révén, összefüggési rendszerükből kiragadva és egy átfogó szemlélet híján partikulárisak és egyoldalúak, amelyekből nem jön és nem jöhet létre korunk adekvát tudati tükörképe. Egy mindent átfogó szemlélet hiánya a különböző alkotási és megismerési formák elvtelen versengésének következménye. E folyamatban pedig szintek és formák összekeverése, alá- vagy fölérendelése korunk egyik meghatározó tényezője. Mircea Herivan nemrég megjelent igen érdekes és értékes könyvének* ezek a problémák alkotják a tárgyát.

Mircea Herivan e problémakört tág ölelésben vizsgálja, a haladás, egyáltalán a modern éleforma és civilizáció három legfontosabb hajtóerejének, a tudománynak, a művészetnek és a technikának az összefüggésében. A szerző elsősorban azokat a tényezőket elemzi, amelyek az említett alkotási és megismerési formák korunkra jellemző divergenciáját, versengését és a jövőben lehetséges együttműködését határozzák

meg. Herivan szakértelemmel boncolgatja a túlzott szakosodást, a tudományos nyelv hermetikus jellegét, a lét alapvető problémáinak pozitívista értelmezését, a formális logika buktatóit, a tudományos-technikai fejlődés lehetséges ellentmondásait, a tudományos és általában az emberi megismerés paradoxonjait stb. Meggyőzően bizonyítja, hogy korunk sajátos arculatát elsősorban a tudomány fejlődésének a társadalmi gyakorlatban jelentkező hatásai befolyásolják. Ugyanakkor a technikának eddig soha nem tapasztalt fejlődése létünk és tevékenységünk minden területére kihat. A tudomány és technika valóságos inváziójának vagyunk a szemtanúi. Másrészt viszont a filozófiai és művészeti áramlatok túlnyomó többségében — az ismert kivételektől eltekintve — egy ezzel ellentétes, ennek természetes és szükségszerű reakciójaként megjelenő tendencia érvényesül. Ezek részben a tudomány és technika túlkapásából származó következmények kéméletlen és vehemens bírálatában, részben pedig a valóság *közvetlen, intuitív* és *globális* megismerését célzó elvek megfogalmazásában és propagálásában jelentkeznek. Létünknek azokat a területeit próbálják feltérképezni és megismerni, amelyek az egzakt tudományok fogalmisága, a formális logika és az ebből kinövő racionalizmus számára örök tabu jelentenek, „terra incognita“-k maradtak. E magatartást kiváltó okok többféleek lehetnek. Ilyen például a jelenkori humanista művészet és kultúra őszinte féltése (a frankfurti iskola); a vallás vagy a fennálló társadalmi rend leplezett védelmezése (J. Maritain); a tudomány és technika negatív következményeinek eltűlése, amellyel összefügg a néha modoros, olykor pedig az őszinte pesszimizmus és bíráló nihilizmus (ez az utóbbi felfedezhető olyan ismert gondolkodók műveiben is, mint Toynbee és Marcuse).

Mondottuk, hogy századunk egyik megkülönböztető jegye antinómikus tendenciák jelentkezésében rejlik. Így korunk művészetében és filozófiájában a tudomány- és technikaellenes irányzatokkal egyidőben jelentkeznek olyanok is, amelyek a tudomány és technika bűvkörében születtek. Ide sorolható a tudományban a filozófiai és esztétikai strukturalizmus és pragmatizmus, az olyan művészeti irányzatok, mint az impresszionizmus, futurizmus, neoplaszticizmus. (Herivantól idézett példák: Picabia festészete, Kircher manierista metszetei vagy R. P. Martin szimfóniái.)

Mindezeket az egyoldalú és szélsőséges irányzatokat Mircea Herivan az igazi marxizmus szellemétől áthattott,

* Mircea Herivan: Argonautil pe marea cenuşie. Convergenţe în gîndirea contemporană. Editura Eminescu. Bucureşti, 1978.

megértve-bíráló szemlélet alapján tárgyalja. Tájékozódását széles körű és elmélyült, a hagyományos és modern tudomány, technika és művészet legfontosabb ágazatait, irányzatait átfogó ismeretek biztosítják.

Herivannak sikerült napvilágra hoznia és bemutatnia azokat a látszati vagy lényegi rokonvonásokat, illetve megkülönböztető jegyeket, amelyek a tudomány, a művészet és a technika területén akadályozhatják vagy elősegíthetik a gyümölcsöző együttműködést. Sort kerít ezzel kapcsolatban a régebbi vagy újabb keletű nézetek kritikai elem-

zésére is. S mindezt a jelenkori művészet és tudomány legkiemelkedőbb eredményeivel összevetve végzi el.

Mircea Herivan könyvének rendhagyó jellegét, a mű jelentőségét a könyv fejezeteit és alfejezeteit jelző címekben is érzékeltethetjük: *A tudomány fejlődése és a művészi struktúrák „robbanása“; A tudomány és a művészet, a civilizáció előőrsei; A lehetséges jövő többfajta modellje; A gondolkodás posztulátumai és a forradalmi gyakorlat; Statikus és dinamikus kultúra; Nagy művészek tudomány megsejtései; A tudomány emberei a művészet szemszögéből...*

Máté Gábor

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

A FIATAL LUKÁCS DRÁMA- ÉS MŰVÉSZETELMÉLETE

A Magyar Színházi Intézet gondozásában jelent meg a fiatal Lukácsal (és Balázs Bélával) foglalkozó *fiatal* kutatók tanulmánykötete, amelyhez Almási Miklós írt előszót. Talán többről van szó e kötet esetében, mint a nagy hagyománnyal való találkozás sokkhatásáról. Kétségkívül számolni kell egy ilyen sokkhatással, s időnek kell eltelnie, amíg a fiatalabb nemzedékek feldolgozzák ezt a kulturális élményt. A tanulmányok azonban nemcsak a századelő nagy gondolkodói teljesítményére való teoretikus „rácsodálkozás“ pusztá lenyomatai. A fiatal szerzők elsősorban a szellemi élmény mai csatlakoztatási lehetőségeit próbálják kitapogatni. Ezzel voltaképpen egy megszakadt vagy mesterségesen megszakított folytonosságot kísérlelnek meg újratereíteni.

A kötet az esztétikai gondolkodási hagyománynak egy olyan vonulatához nyúlt vissza, melynek szellemi vívmányai — vagy Almási Miklós szóhasználatával élve: „kincsesára“ — nélkül aligha érthetjük meg mai kultúránk olyan kulcsjelenségeit, mint a „szövegírás“, a „monodráma“ vagy az „új ritualizmus“. Ha a tanulmányok bizonyos mértékű elfogultságról vallanak is, ez az elfogultság nem a tisztelgés túlzásaiból következő távlatvesztés következménye, benne inkább a hagyománnyal való azonosulás morális pátozát véljük felismerni.

A gyűjteményből kérdésfelvetésének újdonságával emelkedik ki Könczöl Csaba tanulmánya (*A „formát akaró lélek“ dialektusa*), melyben a fiatal Lukács „botrányos magyartalanságát“ elemzi és értelmezi.

„Akikre [Lukács] pozitív szellemi élményként hatott — írja Könczöl Csaba —, igyekeznek [»magyartalanságát«] nem észrevenni; a lényegre, az elvont fogalmakban kifejtett »tartalmakra« fordítják tekintetüket, s ezek vonzóerejétől, a kérdésföltevések mélységétől megbűvölve, »megbocsátható hibaként« könyvelik el. [...] A másik póluson azok állnak, akik nyers nyíltsággal nyilvánítják érthetetlennek, homályosnak, az »egészséges« magyar gondolkodástól és nyelvtől ingerlően idegennek [Lukács stílusát].“

Ez utóbbi gondolatmenet sémája Könczöl szerint könnyen leírható: a magyartalan stílus — minthogy „a stílus maga az ember“ — magyartalan mentalitást jelez, „természetesség“, „józanság“, „érzékletesség“ és „közvetlenség“ helyett „elvontságot“, „fogalmiságot“ és „spekulációt“.

Lukács magyar stílusát nehéz védeni, állapítja meg a szerző. „Ez a stílus, irodalmi nyelvünk elmúlt másfél évszázad alatt kialakult normáihoz mérve, kétségkívül rossz. Magyartalan szerkezeteiből, germanizmusaiából, a mondandók terhét csak rogyadozva elbíró, verejtékszagú és csenevész stílusmegoldásaiból tekin-

télyes nyelvészeti disszertáció születhetne. [...] Tehát általában a stílusa felől Lukácsot nem érdemes megküzölni.

„Egy esetben, egyetlenegy mű esetében mégis kivételt kell tennünk. És ez *A lélek és a formák* 1910-ben megjelent magyar nyelvű változata. [...] Itt ugyanis a rossz magyarosság formális stilisztikai jegyeinek funkcionális szerepük van. [...] De hogyan lehet a rossz magyarosság funkcionális mozzanata magyarul írott műveknek?”

Könczöl Lukács esszéfeldolgozásából kiindulva („az esszé annak az embernek a költészete, aki csak a fogalmakat éli át közvetlen élelenséggel“) *A lélek és a formák* esszéinek sajátos formaproblémájaként közelíti meg a „magyartalan magyar“ stílus választását. Mivel a „tisza intellektualitás“ mint legközvetlenebb és legvalóságosabb életélmény sem költőileg nem fejezhető ki, sem „objektív filozófiává“ nem válhat, Lukács önkényes stílusválasztással biztosítja saját szubjektumának intenzív jelenlétét a választani nem tudott jelentésekben (életlehetőségekben). Esszéiben egyszerre akarja kifejezni a fogalmi túlfeszítettség egész személyiségét magával ragadó élményét és az élmény elvont testetlenségét, forma nélküli jelentésekhez kötöttségét.

Ezért a lukácsi esszényelvnek — írja Könczöl tanulmánya befejezésében — „semmiféle fölkinálózó — akár irodalmi, akár nem irodalmi — norma-hoz nem szabad tartania magát, egyetlen adott stílushoz sem szabad hasonlítani, viszont csak annyira távolodhat el tőlük, hogy elvileg mindegyik felől érthető legyen (nyelvi értelemben) mondatainak jelentése, és érzékelhető a velük szemben tartott távolsága. Lukácsnak itt épp sokszor fölrott magyartalan stílusa jött kapóra. Hiszen elvileg minden egyéni kifejezési módor elfogadott vagy akár eszményivé emelt stílussá válhat idővel, csak egyfajta nem: az, amelyik a magyartalan és magyaros kifejezési lehetőségek közül minden választási ponton tendenciózusan az előbit választja. *A lélek és a formák*at, ha nyelvét nem elvont magyarossági szempontok és retorikai kritériumok alapján ítéljük meg, hanem a benne testet öltött formakoncepció kiinduló előfeltevései felől, bizvást tarthatjuk kivételes stílárius bravúrnak: e szinte groteskségig idegenesre stilizált, eltökélten keresett és tudatosan affektáló nyelv máig sem vesztett friss természetellenességéből és a Babits által megbírált, más kritikusa által lepecskondiázott termékeny »homályosságából« semmit. [...] A magyar nyelv választásának mélyebb oka itt annak öntudatlan érzékelése volt, hogy az az esszéforma, mellyel Lukács *A lélek és a formák*ban kísérletezett, teljesebb és hatásosabb formában valósítható meg egy vele szemben nagyobb ellenállást tanúsító nyelvi közegben [...], a nyelvi közeg »természetes hajlamaival« való minden összeütkezés, a kifejeződni akaró jelentések és a kifejezés eleme közötti minden konfliktus sajátos funkcióra tesz szert, állandó erőfeszítést és küzdelmet sugalló szubjektív pátoszt ad a szövegnek.“

Kár, hogy ebből a fiatal Lukácsra irányuló generációs számvetésből többen is kimaradtak olyanok, akik pedig e számvetés régi elkötelezettjei. (*Színházelméleti Füzetek* 11. Budapest, 1979.)

A. J.

ZSOLT RÓBERT: LABDARÚGÓK, SPORTOLÓK

A sportkönyvek áradatában megkülönböztetett hely illeti meg a kitünő tollú és éles szemű újságíró, Zsolt Róbert könyvét. Ezt a helyet már a kiadvány jellege sejteti, ugyanis a *Labdarúgók, sportolók* nem szakkiadványként és nem is szórakoztató olvasmányként került — rövid időre — a könyvesboltokba, bár mindkét kategóriával rokon; csakhogy „szak“ jellegét inkább a szociográfia felé jelzi, és úgy szórakoztat, mint az igényes irodalmi riport. Mindenesetre méltán került be a „Magyarország felfedezése“ sorozatba, Moldova György, Fekete Gyula, Végh Antal, Tüskés Tibor, Lázár István irodalmi szociográfiái mellé. (Vajon véletlen, hogy az említettek közül Moldova nem egy kiváló sporttárgyú elbeszélést írt, s Végh Antal a szerzője a mindmáig egyik legnépszerűbb közelmúltbeli könyvnek, amely a *Miért beteg a magyar futball?* címet viseli?)

Zsolt Róbert nem „szabályos“ szociográfiát ír, hanem hatalmas tényanyagát rendezi egymással összefüggő rövidebb-hosszabb fejezetekbe, amelyekben a magyar sport utóbbi évtizedeinek epizódjai elevenednek meg, ugyanakkor azonban kirajzolódnak a társadalmi erővonalak s a nemzetközi problémák is egy sajátos, sokakat érdeklő tevékenységi területen. Számos világhírű magyar sportolóról van izgalmas közölnivalója (például az öttusázó Balczó Andrásról, az ökölvívó Papp

Lászlóról), a legérdekesebb azonban az, amit a „futball-kulisszák mögött“ tapasztalt a szerző. Az ún. „aranycsapat“, az angolok elleni londoni 6:3 hőse, az 1954-es világbajnokság ezüstérmes tizenegye a könyv egyik főszereplője, de őket sem a múltba vesztett dicsőség glóriájával övezi Zsolt Róbert, hanem a magyarzatot keresi a rendkívüli teljesítményre. Ebből a körültekintő okfejtésből idézzük:

„Hangsúlyozom: az ötvenes években csak motiváló tényezőként jelentkezett a külföldi utazás lehetősége. És nem ez volt a legjelentősebb ösztönző erő, hanem a sportolás öröme. Aki abban az időben volt tizen- és huszoneves — mint jómagam —, tanúsíthatja, hogy tizedannyi szórakozási lehetősége sem volt a fiatalnak, mint ma. Kevés volt az olyan vonzerő, ami a sportpályáról máshová csábította volna a fiatalokat. Ráadásul akkor még nem is voltak olyan magasak az edzőkövetelmények, és könnyebben elérhetőek voltak a nagy eredmények, mint ma. Viszonylag sokat edzettek akkor is sportolóink, de azért napi nyolc-tíz óras edzést senki nem tudott volna elképzelni. Akkor még fel sem ötlött edzőben, versenyzőben, hogy az emberi szervezet képes olyan megerheléseket elviselni, mint amilyenek jellemzőek napjaink sportjára. [...]

Bár a felkészülési lehetőségek kiemelkedően jók voltak, a sportolók anyagi igényei messze elmaradtak a maiakétól. [...] Volt akkor is anyagi juttatás a labdarúgásban, de egy válogatott mérkőzésért nem kaptak annyi pénzt a játékosok, mint amennyit ma adnak egy pontért a hazai bajnoki meccseken. »Kis pénz, kis foci — nagy pénz, nagy foci...« Puskásnak tulajdonítják ezt a mondást, de tanúm az akkori csapat valamennyi tagja és vezetője, hogy nem ez a szellem hatotta át a játékosokat. Szerették ők is a pénzt, de még ennél is jobban a futballt.“ (Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1978.)

K. L.

MÉSZÖLY MIKLÓS: SZÁRNYAS LOVAK

„Voltam malomellenőr, munkás, terménybegyűjtő, vidéki laptulajdonos, bábszínházi dramaturg. Gyermektelen lévén, 1956-ig, csupán gyermekmeséket publikáltam. Évek óta már csak író volnék...” — olvassuk Mészöly Miklós legutóbb megjelent kötetének fülszövegében. Gyermekmeséi sem a gyermektelenekre, hanem az igazi íróra jellemző mély lélekismeretről tanúskodtak; de az ifjúság, a mai ifjúság gondjait, problémáit is éppúgy ismeri, mint azokét az embereket, akiket fiatalkori „állásaiban“, későbbi barangolásai során nyitott szemmel figyelt, elemzett, rögzített.

A két nagy fejezetre osztott könyv második felében (*Kiemelések*), a *Riportok* című ciklusban találkozunk ezzel a magatartás-jellemzéssel: „És különben is: miért legyen rossz a lelkiismeretem? Én most vagyok tizenhét éves. Majdnem tizennyolc. Ami eddig történt, végül is nem rajtunk múltott, nekünk kész helyzet, ami van. Hogy ez kényelmes álláspont? Jó. Bár azért akadna egy-két dolog, amit másképp csináltunk volna, főképp kevesebb hangzatos szóval. Mert nem kell ahhoz negyvenévesnek lenni, hogy az ember észrevegye az eltéréseket.“

A kötet írásai műfajilag különbözőek (novella, riport, filmforgatókönyv); ami mindegyikre jellemző, az a forma fegyelme. Hősei, történetei első pillantásra mintha rendhagyóak volnának, de hamar rájövünk, hogy valamennyien a mai világ, világunk produktumai, s bármilyen „fursán“ is reagálnak bizonyos helyzetekben, típusokat képviselnek (holott az írónak nem szándéka típusokat teremteni); viselkedésük csak a merev társadalmi normák szerint kirívó, a lélek iratlan törvényei szerint természetes, emberi. Ezért fölösleges bárhol az írói kommentár. Ember, helyzet önmagáért beszél. Az *Ami jön* ciklusban olvassuk: „(Mat) — Közös szállodai szobában egy csángó tanárral. Iaşi-ban tanít a Politechnikán. Sportoló, labdarúgó. [...] Együtt vacsorázunk. Két menüt végigeszik. Az ágyban is eszik. Hátborzongatóan elégedett. Sokat nevet. Mikor rájön, hogy a logarléc használatával nem vagyok egészen tisztában, hajnali háromig magyarázza lelkesen. [...] Vagy: „Barátság) — Két naplónoteszemet a fogolytáborban elveszi az ő, tűzbe dobja a konyhán. Pedig máskülönben szeret, igyekszik kivételezni velem. Megtanítom sakkozni. Együtt sétálunk. Éjszaka a szalmazsákom mellé ül, és néz. Beszélgetni nem nagyon tudunk, de valahogy mégis megérteti magát. »Arról nem kell írni«; valami ilyesmit magyaráz. — »El kell felejtetni«. Mielőtt megszöknék a táborból, szolgálati mulasztást követ el részem. Kivégzik.“

S végig érezzük az író aggodalmát, hogy a millió frott törvény labirintusában elvész az ember, az egén. (Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1979.)

K. E.